

Χάρτης 25 - ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

[https://www.hartismag.gr/hartis-25/afierwma/to-onoma-kai-to-pragma-sthn-poihtikh-
oewria-kai-praxh-ths-elenhs-bakalo](https://www.hartismag.gr/hartis-25/afierwma/to-onoma-kai-to-pragma-sthn-poihtikh-
oewria-kai-praxh-ths-elenhs-bakalo)

Το όνομα και το πράγμα στην ποιητική θεωρία και πράξη της Ελένης Βακαλό

Στον κανόνα της νεοελληνικής ποίησης πρωταγωνιστεί ένα προικισμένο υποκείμενο (ο ποιητής) που επιθυμεί να αποκτήσει ένα αντικείμενο (ερωτικό, φυσικό, κοινωνικό, εθνικό κλπ.). Η ποιητική περιπέτεια συνίσταται σε αυτή την αναζήτηση, η οποία συνήθως αποκτά υπερβατικό χαρακτήρα. Πώς θα ήταν όμως αν ο ποιητής επιθυμούσε όχι να αποκτήσει ένα πράγμα αλλά να το κατακτήσει κατονομάζοντάς το; Αυτό το ασυνήθιστο ερώτημα θεμελιώνει την ποιητική της Ελένης Βακαλό: «Το πράγμα υπάρχει απέναντί σου, υποτίθεται, εγώ θέλω να το ενσωματώσω» (Διαβάζω 351, Απρίλιος 1995, σ. 46). Με βάση αυτό το αίτημα μπορούμε να διακρίνουμε 4 περιόδους του έργου της: μια 1^η περίοδο (αποκηρυγμένη) του υποκειμενικού λυρισμού, μια 2^η του πράγματος (πριν τον υποκειμενικό λυρισμό), μια 3^η της περφόρμανς (μετά τον υποκειμενικό λυρισμό) και μια 4^η της ποιητικής γλώσσας.

Το μεγάλο παράδοξο της μοντερνιστικής ποίησης της Βακαλό είναι πως μια συντηρητική ποιητική παράγει μια ριζοσπαστική τεχνική: η ενσωμάτωση/επιζήτηση ταύτισης με τον κόσμο, η οποία παραμένει στόχος και των 4 δημιουργικών περιόδων, διεξάγεται όχι με σύνθεση αλλά με διάσπαση με αποτέλεσμα η καλλιέργεια της κοινής γλώσσας να καταλήγει σε ιδιόλεκτο. Έχουμε έτσι μια ποίηση που θαυμάζεται για τους στόχους της αλλά δεν διαβάζεται.

Η Βακαλό δηλώνει πως πήγε προς τη γραφή που καλλιέργησε με μια πολύ μεγάλη ιδέα για την ποίηση «γιατί δε μπορούσα να δεχτώ ότι η ποίηση δεν έχει τόση δύναμη μέσα της ώστε να μην βρίσκεται μέσα στα ίδια τα πράγματα. Ήταν προσβολή για την παντοδυναμία της να μην βρίσκεται μέσα στα πιο απλά πράγματα» (Η λέξη 15, Ιούνιος 1982, σ. 395). Θεωρεί την ποίηση παντοδύναμη επειδή είναι εγγενής στα πράγματα. «Πιστεύω ότι η ποίηση βρίσκεται παντού. Και στα κοινά πράγματα. Κυρίως στα κοινά πράγματα που είναι ολονών των ανθρώπων. Κι αυτό ακριβώς θέλησα να δείξω» (Τα Νέα 7.12.1991). Πρόκειται εκ πρώτης όψεως για μια ακαταμάχητη άποψη. Ποιός δεν θα ήθελε να πιστέψει πως ζούμε σε έναν οργανικά ποιητικό κόσμο;

Αυτή η αφετηριακή άποψη οδηγεί την Βακαλό σε μια βασική θέση για την ποιητική λειτουργία. Η ποίηση μάς δίνει τη δυνατότητα να ενωνόμαστε με το πράγμα μέσα από μία σειρά ταυτίσεων: ταυτίζονται ουσιαστικό και ρήμα, γλώσσα και πράγμα, ποίηση και αναγνώστης. Όπως εξηγεί η ίδια, «θέλησα να φθάσω σε κάτι που δεν είναι το εξαιρετικό, το προσωπικό, το εκστασιασμένο. Να βρω την ποίηση μέσα στα κοινά πράγματα. □ Δεν θέλω την ωραιολογία, την επιθετολογία, δεν θέλω το σχολιασμό γενικά των πραγμάτων. Θέλω να ταυτίζεσαι με τα πράγματα. Δεν θέλω την εξαιρετικότητα του προσώπου». Βλέπει τα πράγματα «δια μιας ταυτίσεως. Ότι, δηλαδή, κάθε πράγμα σε ενσωματώνει και το ενσωματώνεις. □ Η λέξη είναι η ίδια η ταύτιση. Δια της λέξεως γίνεται η ταύτιση στην ποίηση. Γι' αυτό δεν θέλω και τα επίθετα, γιατί είναι εκτός του πράγματος, ενώ το ουσιαστικό είναι το πράγμα. Θέλω να ταυτίζομαι μαζί του και τότε γεννιέται η λέξη». Νομίζει πως ουσιαστικό και ρήμα μαζί «πρέπει να είναι αυτή η στιγμή πληρότητας, αμοιβαίας ταυτότητας. □ Θέλω με την ποίηση αυτή να ταυτίζεται ο αναγνώστης» (*Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 19.2.1995, σ. 40). Ός εδώ έχουμε μια απολύτως συντηρητική θεωρητική προσέγγιση.

Το ζήτημα που προκαλεί σύγχυση είναι πως η Βακαλό δηλώνει επανειλημμένα ότι στο κέντρο της προβληματικής της βρίσκεται το «πράγμα» ενώ στην πραγματικότητα αυτό που επιζητεί είναι το όνομα (του πράγματος). Σε όλες τις συνεντεύξεις της αναφέρεται γενικά κι αφηρημένα στο «πράγμα» χωρίς ποτέ να κατονομάζει κανένα διότι δεν είναι αυτό το ζητούμενο. Το πρόβλημα είναι το όνομα, δηλαδή το γεγονός πως το πράγμα καθεαυτό παραμένει απρόσιτο αφού διαμεσολαβείται από τη γλώσσα. Η Βακαλό θα ήθελε το σημαίνον/λέξη να παραπέμπει στο σημαινόμενο/πράγμα. Ανακαλύπτει όμως πως η λέξη, που είναι εξ ορισμού συμβατική, παραπέμπει στο σημαινόμενο/έννοια (του πράγματος), και τα δύο μαζί συγκροτούν το σημείο. Άρα το σημείο σημαίνει, δεν πραγματώνει. Το πράγμα παραμένει εκτός της γλωσσικής σημειολογίας. Για να ταυτοποιηθεί χρειάζεται μια διαφορετική σημειολογία, κι αυτή, πιστεύει η Βακαλό, μπορεί να την καλλιεργήσει μόνο η ποίηση.

Όπως έχει δείξει θαυμάσια η Άρτεμις Λεοντή με αφορμή τις δύο ποιητικές συλλογές της κυρά-Ροδαλίνας, η Βακαλό αντιστέκεται «με πολύ δημιουργικό τρόπο στην τάση της κριτικής να ταυτίζει την ποιητική φωνή με κάποιο υποκείμενο, συνήθως το πρόσωπο του ποιητή, να βγάζει συμπεράσματα για αυτό το πρόσωπο, για τις προθέσεις της, και γενικότερα, για κάποιο σύνολο που φαίνεται να αντιπροσωπεύει» («Παίζουμε κυρά-Ροδαλίνα;» *Ελί-τροχος* 6, Καλοκαίρι 1995, σ. 28) Η ποιήτρια εξηγεί τη σκοπιά της: «Δεν θεωρείται η γλώσσα σαν φορέας έκφρασης του υποκειμένου, αλλά αυτή καθ' εαυτή η γλώσσα είναι ένα όργανο για την πλεύση

κάποιου πράγματος που είναι η ποίηση, ότι η ποίηση είναι κάτι αυτόνομο το οποίο δημιουργείται από την γλώσσα την ίδια, την οποία [] η στάση σου [] μεταχειρίζεται [] για να κατασκευάσει. []. Κατασκευάζεις έναν κόσμο εξαρχής σε ανταπόκριση με ένα κόσμο πραγμάτων. 'Η καλύτερα, σε υποτιθέμενη ανταπόκριση». Πρόκειται για «την δυνατότητα να συνδυάζεις τις λέξεις έτσι ώστε να σου αποδίδουνε ένα πράγμα-ποίηση» (Ελί-τροχος 6, Καλοκαίρι 1995, σ. 10). Η ποιητική δυνατότητα υπερβαίνει τη γλωσσική αυθαιρετότητα.

Το εγχείρημα της Βακαλό είναι παλιό όσο η «ορθότης ονομάτων» του Πλατωνικού Κρατύλου και οι ετυμολογίες του Χάιντεγκερ. Το βασικό πρόβλημά του είναι η οντολογική αναγκαιότητα της γλώσσας, η αναγκαία διαμεσολάβησή της ανάμεσα στον άνθρωπο και στον κόσμο. Καταλαβαίνουμε τον κόσμο γλωσσικά. Το καλό και το κακό με τη γλώσσα είναι πως είναι κοινόχρηστη: καλό γιατί δημιουργεί κοινότητα, κακό γιατί η κοινή χρήση τη φθείρει. Έτσι δεν μπορούμε να έχουμε πλήρη, αυθεντική, μοναδική εμπειρία επειδή κάθε εμπειρία φιλτράρεται από την κοινόχρηστη γλώσσα.

Επί πλέον, στη νεωτερική εποχή ο λυρισμός, ως ταύτιση ποιητή και κόσμου, είναι ανέφικτος. Αποκλεισμένος από το μυστήριο του απομαγευμένου κόσμου, ο σύγχρονος ποιητής αναζητά την αποστολή του στην ονοματοθεσία, στην καλλιτεχνική πράξη που υπερβαίνει τη γλώσσα-καθρέφτη και παράγει το ποίημα-πράγμα. Κατά την Βακαλό η ποιητική γλώσσα αποκαθιστά το πράγμα, ονομάζοντάς το εκ νέου και θέτοντάς το εκτός μίμησης και χρήσης. Δεν νοηματοδοτεί, ονοματοθετεί. Το ποιητικό όνομα σώζει τη γλώσσα από την κατά-χρηση και αποκαθιστά την Αδαμιαία λειτουργία της όπου ταυτιζόταν με τον Εδεμικό κόσμο.

Αφού λοιπόν τα πράγματα δεν μπορούν να υπάρξουν με τη γλώσσα, θα υπάρξουν με τη ποίηση: «Αυτή τη στιγμή εκείνο που με απασχολεί είναι η υπόσταση της γλώσσας, δηλ. να ονομάτισω τα πράγματα για να υπάρχουν. [] Η ποίηση, έχω την εντύπωση, ότι ονομάζει πάντοτε τα πράγματα. Είναι ξανα-ονομάτισμα. Είναι ονοματισμένα στην τρέχουσα γλώσσα, αλλά είναι ασώματα ονόματα, ενώ η ποίηση δίνει ονόματα πάλι εξ αρχής όπως σαν να ήτανε πράγματα και τα ονόματα. Γι' αυτό λέω ότι: 'Είναι πράγμα το άλλο του πράγματος'» (Διαβάζω 351, Απρίλιος 1995, σ. 45-6). Αυτό ακριβώς λέει η ποιήτρια στο πιο γνωστό της ποίημα: «Είναι πράγμα / Το άλλο του πράγματος / Γιατί ενάντιο σε μένα / Και όμορφο / Το πλησίον που χάνεται / Το μετατρέπω σε ρήμα / Εννοείται ο αέρας / Και βόσκει / Ψηλώνοντας απ' το χόρτο / Το πράσινο ως χρώμα / Επιμένω στα παραδείγματα / Εξηγώ έτσι κάθε αντικατάσταση / Στη φύση της γλώσσας» [Είναι λοιπόν το ξανα-ονομάτισμα που μετράει.].

Η αρχή του ποιήματος πρέπει να διαβαστεί ως εξής. Το όνομα («το άλλο του πράγματος») είναι κι αυτό πράγμα επειδή μου εναντιώνεται (με τη συμβατικότητα του), και (το όνομα) γίνεται όμορφο πράγμα επειδή το πλησίον πράγμα (το πραγματικό), που χάνεται μέσα του, «το μετατρέπω σε ρήμα», δηλαδή το κάνω ποίηση. Έτσι η ποίηση (το δικό μου «άλλο του πράγματος») είναι κι αυτή πράγμα. Λειτουργία της είναι να πραγματώνει το πραγματικό. «Για μένα ο σκοπός δεν ήταν να απευθύνομαι. Ο σκοπός ήταν να πραγματώσω» (Διαβάζω 351, Απρίλιος 1995, σ. 46). Αυτή είναι η συντηρητική ποιητική της Βακαλό.

Όμως εδώ γίνεται μια ριζική τομή στην ποιητική της, και προκύπτει ένας ριζοσπαστικός μοντερνισμός. Με σκοπό να ονομάσει ποιητικά τα πράγματα, η Βακαλό αποδομεί την κοινόχρηστη γλώσσα όχι για να δείξει τη συγκρότησή της αλλά για να περισώσει αυτό που θεωρεί ως την εγγενή ποιητικότητά της και η οποία φθείρεται από την πολυχρησία. Άλλοι ποιητές, από τον Σολωμό ως τον Ελύτη και την Μαστοράκη, που επιδιώκουν το ίδιο αποκαθαίρουν ή διυλίζουν την κοινή. Η Βακαλό την διαλύει για να καταργήσει την αναπαραστατικότητά της, να την πάει πέρα από την καθημερινή σημασία: την αποσυνθέτει συντακτικά, συνδυάζοντας λέξεις σε απροσδόκητους σχηματισμούς.

Ειδικότερα, μεταχειρίζεται τη μετωνυμία για τη συντακτική αποσύνθεση. Κατά κανόνα η ελληνική ποίηση βασίζεται στο ρητορικό σχήμα της μεταφοράς όπου το νόημα μεταφέρεται (κάθετα) από λέξη σε λέξη με οδηγό κάποια ομοιότητα ή αναλογία. Η Βακαλό βασίζεται στο ρητορικό σχήμα της μετωνυμίας όπου το νόημα μετονομάζεται (οριζόντια) από λέξη σε λέξη με οδηγό κάποια συνάφεια ή συσχέτιση. Αναφέρεται λοιπόν στη μετωνυμία και τις συντακτικές της δραστηριότητες όταν λέει στο παραπάνω ποίημα: «Επιμένω στα παραδείγματα/Εξηγώ έτσι κάθε αντικατάσταση/στη φύση της γλώσσας».

Σε μια συνέντευξη η Μαίρη Γιόση ρωτά: «Είχατε πει κάποτε ότι η πράξη της γλώσσας σας είναι ανίχνευση στη σύνταξη και στη λέξη». Η Βακαλό απαντά: «Η αλήθεια είναι ότι στην ποίηση για μένα παίζει πολύ μεγάλο ρόλο η γλώσσα με την έννοια που η μία λέξη σχετίζεται με την άλλη. Σχετίζεται ηχητικά, γραμματικά, σχετίζεται ανατρεπτικά, σχετίζεται ως εξέλιξη. Αυτά κάνουν την ποίηση για μένα. Αυτό λέω πράξη της γλώσσας» (Διαβάζω 351, Απρίλιος 1995, σ. 45). Μιλώντας αλλού για Σολωμό, Κάλβο και Καβάφη αναφέρεται σε «αυτό το πράγμα το οποίο βγαίνει από τον τρόπο που χειρίζονται τη σειρά θα έλεγα των λέξεων. Αυτό είναι μεγάλο μάθημα» (Ελί-τροχος 15).

Στη μεταφορά αντιστοιχεί το μέτρο ενώ στη μετωνυμία ο ρυθμός. Η Βακαλό εργάζεται μετω-
νυμικά όχι για να πειραματιστεί (κάτι που ποτέ δεν την ενδιέφερε στην ποίηση) αλλά για να
αποκαταστήσει το βαθύτερο ρυθμό της κοινής γλώσσας. Πιστεύει πως «υπάρχει κάτι σταθε-
ρό στην ποίηση, που είναι ο ειρμός του ρυθμού» (Η λέξη 15, σ. 397). Ιδού πώς περιγράφει τον
«τρόπο» του ποιήματος: «Πώς αντιλαμβάνεσαι το ρυθμό, την εκφορά (διαφοροποιείστε από
την έκφραση), τη λέξη και τις λέξεις, σα μονάδες και συμπλοκές, ή σαν υποταγμένες και ανα-
φορικές, τη σύνθεση, με επίπεδα ή με κορυφώσεις, την κίνηση του υλικού σου σε κατευθύν-
σεις αποκατεστημένες ή αποκαθιστώμενες, σε ειρμό προσαυξητικό ή και αναιρετικό, με εγ-
γραφή προς κέντρα, ή παραθετική ή με επιστρώσεις, τον τόνο φωνής, μεγάλο, οξύ, ανοιχτό,
χαμηλό, κλειστό ή ίσο, όλα αυτά δηλώνουν στάση και θέση και οπτική. Κι από κει βέβαια συ-
μπεριφορά προς το 'άλλο'-'άλλον'» (Ωλήν 7, Δεκέμβριος 1981, σ. 18).

Η Βακαλό έχει περιγράψει αυτή τη σύνθεση υλικών και δυνάμεων ως ένα συνεχές παιχνίδι.
Τονίζει ότι στο έργο της «δεν υπάρχει μια σταθερή θέση γιατί δεν υπάρχει ένα κέντρο. Υπάρ-
χει μια διάχυση δυναμισμού η οποία σε κάνει ν' αλλάζεις συνεχώς θέσεις. Από τη στιγμή που
το κάνεις αυτό πιάνεις αυτές τις δυνάμεις από διάφορες πλευρές έτσι ώστε αναιρείς ξαναγεν-
νιέται, αναιρείς ξαναγεννιέται. Είναι λίγο όπως το παιχνίδι, το οποίο είναι η υψηλότερη έννοια
της κατασκευής. Μια τέτοια έννοια είναι ένα συνεχές παιχνίδι, ένα παίγνιον. Αυτοαναιρείς
συνέχεια και ξαναπιάνεις κι έτσι βρίσκεσαι μέσα στο δυναμικό πεδίο αυτού του κόσμου. Αλ-
λιώς δεν κρατιέσαι σ' αυτό το στενόκαρδο κέντρο που μας έβαλε ο ανθρωποκεντρισμός ο
οποίος μας αφαίρεσε τη σχέση μας με το δυναμικό του κόσμου, με το πολύκεντρο του κό-
σμου» (Ελί-τροχος 12-13). Από την εποχή των *Επιστολών για την Αισθητική Αγωγή* (1794) του Σίλ-
λερ μια ιδιαίτερη τεχνική για να σωθεί η γλώσσα από την κατάχρηση και η τέχνη από την κα-
τανάλωση είναι το «παίγνιον», το οποίο δεν εξυπηρετεί αλλότριους σκοπούς παρά μόνο την
εσωτερική ελευθερία και λειτουργία του. Έτσι αντιμετωπίζει την ποίηση και η Βακαλό ώστε
να λειτουργήσει με αν-ώφελος και ά-χρηστες συμβάσεις, τους κανόνες του παιχνιδιού.

Όμως το «συνεχές παιχνίδι» παραμένει τελικά αυτό-αναφορικό. Εμπεριέχει την αισθητική
επιβεβαίωση και στασιμότητά του. Αφού δεν μπορεί να λειτουργήσει στον κόσμο των πραγ-
μάτων, όπως θα επιθυμούσε, κλείνεται στον κόσμο των ποιημάτων. Η Μαρία Κακαβούλια
κλείνει εξάιρετα την βιβλιοκρισία της για *Το άλλο του πράγματος: Ποίηση 1954-1994* (1995) συ-
μπεραίνοντας πως «η ποίηση της Βακαλό □ αυτοπροσδιορίζεται ως πριν την ποίηση ως αι-
σθητικοποιημένης τέχνης του λόγου, τοποθετείται πριν την ορθολογικότητα της μιμητικής
και αναπαραστατικής θεώρησης της σχέσης φύσης-τέχνης □. Οδηγείται έτσι στο συμπέρα-
σμα πως η μόνη δυνατότητα να κάνει πραγματική ποίηση είναι η ποίηση-πράγμα □. Προχω-

ρά τότε στην ταύτιση του ποιήματος με το πράγμα. Αυτή η ταύτιση λειτουργεί απαγορευτικά: δεν μπορούμε να μιλήσουμε για το περιεχόμενο χωρίς το περιέχον, με άλλα λόγια να υποκαταστήσουμε το πράγμα με την ιδέα μας για το πράγμα και να αντικαταστήσουμε την ποίηση με την ιδέα μας για την ποίηση/ δεν μπορούμε να μιλήσουμε λοιπόν παρά με μια αλυσίδα ταυτολογιών. Το άλλο του πράγματος είναι κι αυτό πράγμα δηλαδή ποίηση δηλαδή πράγμα» («Πέρα από τον δυϊσμό», *Ποίηση 5*, Άνοιξη 1995, σ. 233-4). Δεν υπάρχει έξοδος από αυτή την αλυσίδα των ποιητικών ταυτολογιών.

Έτσι η ποιητική τής Βακαλό ανήκει στο συντηρητικό μοντερνισμό των αρχών του 20^{ου} αιώνα και είναι φιλοσοφικά ξεπερασμένη. Όμως η ποίησή της, λόγω του μετωνυμικού ρυθμού, του συντακτικού παραξενίσματος και της παιγνιώδους δυναμικής της αρνείται να παρηγορεί και να επαληθεύει, και παραμένει μια μείζων λογοτεχνική πρόκληση. Χρησιμοποιώντας τη συλλογιστική του Ντεριντά θα έλεγε κανείς πως οι σίχοι της αποδεικνύουν έμπρακτα γιατί δεν ισχύουν οι ιδέες της. Δεν είναι τυχαίο πως, αν και ήταν επιφανής πνευματική φυσιογνωμία και μέλος πολλών κύκλων δημιουργών, η Βακαλό ως τώρα παρέμεινε ένα απροσπέλαστο λογοτεχνικό στοίχημα και αίνιγμα. Φίλοι και συνάδελφοι τη λάτρευαν και ταυτόχρονα ομολογούσαν πως δεν την καταλάβαιναν. Δεν βοηθούσε και το ότι η γραφή της ήταν πολύ πιο προχωρημένη από τη θεωρία της. Παράλληλα οι πρωτοποριακές ερμηνευτικές μέθοδοι δεν αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα κι έτσι δεν αποκωδικοποίησαν το έργο της. Μόνο πρόσφατα άρχισε να βρίσκει κάποια απήχηση στην ποιητική γενιά του 2000. Το αφιέρωμα του *Χάρτη* έρχεται την κατάλληλη στιγμή να προβάλει μια από τις πιο ρηξικέλευθες ελληνικές ποιητικές γραφές.